

XVII. YÜZYILIN ORTALARINDA GÜMÜŞHANE (TORUL) KAZASI

BİLGEHAN PAMUK*

Giriş

Osmanlı Devleti açısından XVI. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan hadiseler, XVII. yüzyılda sistem değişikliğini kaçınılmaz kıldı. Timar sistemi hızla çözümlenerek işleyemez hale geldi. Timar sisteminin uygulandığı topraklardaki vergilendirilebilir ekonomik etkinliklerin ve insan kaynaklarının yerinde tespit ve kaydını içermesi açısından istatistiksel analize uygun en zengin sayısal veriler sunan klasik tahrir sayımları da işlevselliğini kaybetti¹. Dolayısıyla iskân, demografi ve vergiler bağlamında çok önemli olan bilgilerin bir arada bulunduğu tahrir defterleri yazımı neredeyse terk edildi. Bunun yanı sıra timar olarak tasarruf edilen mirî araziler mukataalaştırıldı². Bu süreçte timar sisteminin eski önemini kaybetmesiyle birlikte avâruz vergisi, merkezî maliye açısından giderek ön plana çıktı. Böylelikle avâruz vergisinin tahsili açısından önem arz eden avâruz tahrirleri yapılmaya başlandı³. Karanlık dönem olarak zikredilen XVII. yüzyıl için mufassal olarak hazırlanan *avâruz* defterleri, Osmanlı sosyal tarihinin çeşitli yönlerden tahlil edilebilmesi açısından kıymetli bilgiler içermekteydi⁴.

XVII. yüzyılda değişim ve yeniden yapılanma içerisindeki Osmanlı Devleti'nde mufassal olarak hazırlanan avâruz defterlerinde yerleşim birimlerindeki avâruz vergisini ödeyebilecek haneler kayıtlıydı. Bunların arasında

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (e-mail: bilgehan@atauni.edu.tr – bilgehe@yahoo.com)

¹ Oktay Özel, "Avâruz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara, 2000, s.35.

² Mehmet Öz-Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâruz Defteri (1642-1643 Tarihli)*, Ankara, 2008, s.XVII.

³ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canik Sancağı Avâruz Defteri (1642)*, Ankara, 2008, s.XIII.

⁴ Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, 1996, pp.100-108; Linda Darling, "Mali Belgeler ve Osmanlı Tarihi; Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler", *Osmanlılar III*, Ankara, 1999, s.137-138.

fakirler, kimsesizler, çocuklar, bedensel özürlüler, hastalar ve avâriz ödeme-ye yeterli toprağı olmayanlar ile avâriz yükümlülüklerini kamusal hizmet vererek yerine getiren muaf zümrelerde mevcuttu. Hâne sahibi askerî sınıf mensuplarının deftere yazılması, bunların avâriz yükümlülüğünden muafiyetlerini tespit açısından dikkat çekici bir durumdu. Bunun altında yatan asıl sebep, çeşitli tahrir emirlerinde vurgulandığı üzere, daha önce raiyyet statüsündeki kişilerin tasarrufunda bulunan ve avâriz yükümlülüğü açısından temel alınan toprakları tasarruf eden kişilerin tespitidir. Ne var ki, bu askerî sınıf mensuplarının avârizhânelere dâhil edilmediği özet (icmâl) olarak hazırlanan defterlerden anlaşılmaktadır. Netice itibariyle hâne sahibi olan yetişkinler ile avâriz ödeme gücüne sahip olmayanlar da mufassal defterlere kaydedilir iken özet defterlerde avâriz vergisini ödemeyecekler yer almaktaydı⁵.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sosyo - ekonomik pozisyonu hakkında kıymetli bilgiler içeren mufassal ve özet avâriz defterleri, Gümüşhane kazası için de düzenlenmiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler arasında 644 numarada kayıtlı ve 1053/1643 yılına ait mufassal avâriz defteri, bölge tarihi açısından olduğu kadar devletin sosyal ekonomik tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu kayıtlar, devrinin en seçkin maden kaynaklarına sahip olması yanında madencilik alanında dikkat çeken bölge hakkında en kapsamlı bilgileri ihtiva etmektedir.

“Defter-i Hânehâ-yı Müslümânân ve Zimmîyân kazâ-yı Torul nâm-ı diğer Gümüşhâne hâlâ müceddeden tahrîr şoden fermûde ber-müceb-i fermân-ı ‘âli el- vâki’ fî evâsıt-ı Cemâziye’l-evvel sene sâlis ve hamsin ve elf” ibaresi ile başlayan defter, 27 Temmuz – 6 Ağustos 1643 tarihleri arasında Cafer Efendi tarafından hazırlandı. Erzurum Eyaleti'nin tahrir emini Cafer Efendi, Gümüşhane'deki sayımı yaparken kaza ahalisini herhangi bir ayrıma tabi tutmadan kaydetti. Avâriz yükümlülüğünden muaf askerî sınıf mensuplarının yanı sıra madenlerde çalışanlar ile maden yollarında derbendci ve köprücü gibi hizmetleri yerine getirenler, deftere yazıldı. Böylelikle daha önceden raiyyet statüsündekilerin tasarrufunda bulunan ve avâriz yükümlülüğü açısından temel alınan toprakları tasarruf edenler tespit edilebildi.

⁵ Öz- Acun, *Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri*, s.XXIII; Öz, *Canik Sancağı Avâriz Defteri*, s.XV.

Muaf zümrelerin avârizhâne hesabına dâhil edilmediği ise özet avâriz defterinde açıkça görülecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi Mevkufat Defterleri arasında 2601 numarada kayıtlı özet avâriz defterinde, Gümüşhane kazasında muaf statüsündeki zümrelerin yer almadıkları görülmektedir. Sonuç olarak XVII. yüzyılda Osmanlı sosyal tarihinin çeşitli yönlerden tahlil edilebilmesi için olanak sağlayan özet veya mufassal avâriz defterleri esas alınarak Gümüşhane kazası ele alındı.

A. İdari Yapı

Trabzon-Erzurum transit yolu üzerinde, dar bir vadide yer alan Gümüşhane⁶, 1479 yılında Rakkas Sinan Bey tarafından Osmanlı idaresi altına alındı⁷. XVII. yüzyılda Torul ve Gümüşhane'nin bir kaza olarak idare edildiği halde iki farklı isimle anılması izah edilmesi gereken bir konudur. Arşiv kayıtlarında *kaza-yi Torul nâm-ı diğer Gümüşhâne* tabiri kullanılmaktaydı⁸. Ancak bu durumun ne zaman başladığı yönünde kaynaklarda açık bilgiler yoktu. XV. yüzyılın sonlarına doğru bölgede Torul ismi olmasına karşılık henüz Gümüşhane ismi kullanılmamaktaydı. Gümüşhane yerine Canca isminin kullanıldığı görülmektedir⁹. 1486 yılında yapılan sayımda Trabzon sancağına bağlı Torul nahiye iken, Gümüşhane; *karye-yi Palu Canca* isminde bir köyü¹⁰. Dolayısıyla Torul müstakil bir kaza, Canca olarak bilinen Gümüşhane ise Torul'un sınırları içerisinde bir yerleşim birimiydi.

1486 yılındaki idarî statü, ilerleyen dönemde de geçerliliğini sürdürdü. XVI. yüzyılın ortalarında doğuda yeni bir yapılanma içerisinde harap yerlerin imarına özen gösterildi¹¹. Bu politika doğrultusunda Gümüşhane (Canca)'de de bayındırlık faaliyetlerine hız verildi. Madenlerin daha verimli

⁶ Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*) XIV, s.273.

⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'l-Tevarih III*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1999, s.167-168; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman VII. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara, 1991, s.465-466.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra *BOA*.) *Maliyeden Müdevver Defter* (bundan sonra *MAD*.) 644 s.2; *BOA. Kamil Kepeci Mevkufat* (bundan sonra *KKM*.) 2601 s.1; *BOA. MAD. 4402* s.100; *BOA. MAD. 2929* s.2.

⁹ Gümüşhane'nin tarihi süreç içerisinde Argyrpolis olarak isimlendirilmesi tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Selahattin Tozlu, "Gümüşhane'nin Adı Hakkında (Siyasi Tarih ve Yerleşme Tarihi Bakımından), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) I. Cilt, Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, Trabzon, 2007, s.347-372; Süleyman Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Erzurum, 2008, s.31-32.

¹⁰ *BOA. MAD. 828*, s.178.

¹¹ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London, 1997, s.150; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara, 1999, s.87-88.

işletilmesi için maden yataklarına yakın mevkilerde yeni yerleşim birimleri tesis edildi¹². Böylelikle zaman içerisinde farklı bir çehre kazanan Gümüşhane, muhtemelen XVII. yüzyılda Torul ile birleştirilerek kaza haline getirildi. Keza bu birliktelik, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti¹³.

XVI. yüzyıla ait yapılan sayımlarda Torul kazası, idari olarak Trabzon'a bağlıydı. Ancak Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 1596 yılında Gümüşhane'nin Erzurum defterdarının tasarrufunda olduğunu işaret etmekteydi¹⁴. Keza Kâtip Çelebi, Erzurum Eyaleti'ne tabi kazalar arasında Gümüşhane kazasını da zikretmekteydi¹⁵. Bu noktada Gümüşhane'nin idari durumunun açığa çıkarılması gerekir. Trabzon sancağı, 1535 ile 1580 yılları arasında Erzurum eyaletine bağlıydı. Batum eyaletinin teşkiliyle birlikte yeni düzenlemeler çerçevesi içerisinde Gümüşhane'nin Erzurum'a bağlanabileceği ihtimali söz konusuydu. Fakat arşiv kayıtları incelendiğinde Gümüşhane, idari anlamda Trabzon'a bağlıydı¹⁶. Gümüşhane'nin Erzurum'a malî anlamda bir bağlılığı mevzu bahisti¹⁷. Bu durum devletin malî yapılanmasından kaynaklanmaktaydı. Has ile idare edilen eyaletlerde padişahın has gelirlerinin tahsil edilmesi; hazinesi olan eyaletlerde defterdarlıklar aracılığıyla, diğerlerinde ise doğrudan doğruya merkez ya da yakın bir hazinece yapılırdı¹⁸. Trabzon'da hazine olmadığından ya da daha değişik bir ifade ile defterdar bulunmadığından Gümüşhane/Canca Maden Mukataası'na ait işlemler, yakın olması hasebiyle Erzurum defterdarının kontrolünde gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla bu durumdan kaynaklı olarak Gümüşhane'nin Erzurum'a bağlılığı sadece malî boyuttaydı. Gümüşhane-Torul kazası idari anlamda Trabzon Sancağı'na bağlı bir üniteydi¹⁹.

¹² Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı. 30, Erzurum, 2006, s.169.

¹³ Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum, 1998, s.62.

¹⁴ Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) II*, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara, 2003, s.180.

¹⁵ Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul, 1145, s.422.

¹⁶ *Trabzon Şerhiye Sicilleri* (bundan sonra TŞS.) 1817, s.8b-92b; TŞS. 1818, 11a,33a,105a;

¹⁷ BOA. MAD. 7589 s.21; BOA. MAD. 3458 s.17,47; BOA. MAD. 2742 s.150; BOA. MAD. 5568, s.190; BOA. MAD. 7343, s.11,18-19; BOA. MAD. 3779, s.2; BOA. MAD. 4383, s.26, 114, 186; BOA. MAD. 4402, s.100; BOA. MAD. 657, s.179; BOA. MAD. 1423, s.10; BOA. Kamil Kepeci (bundan sonra KK.) *Büyük Ruznamçe Kalemi* (bundan sonra BRK.) 1926, s.2-11; "Erzurum eyaletine tabi' Ma'den-i Canca Mukata'ası tevâbi'....", BOA. MAD. 6269 s.171; "... bilfiil Erzurum defterdârı olan Mehmed dame ikbalihü bundan âkdem kendüye Erzurum defterdârlığı sadaka ve inâyet oldıkda Canca ve tevâbi' mukata'a", BOA. MAD. 7589, s.75; "Erzurum aklâmına tâbi' ma'den-i Canca", BOA. MAD. 3260, s.129.

¹⁸ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s.23-24.

¹⁹ BOA. KKM. 2601, s.1.

Tablo 1: 1486-1650 Yılları Arasında Torul/Gümüşhane Kazası'nın İdari Taksimatı

1486	MAD. 828	1515	TD. 52	1520	TD. 387	1536	TD. 183, 190;	1554	TD. 288	1583	TKKA. TD. 29	1643	MAD. 644; KKM.2929;	1647	MAD. 2929	1650	MAD. 1980
TORUL Nahiyesi	TORUL Vilayeti	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Nahiyesi	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası	TORUL Kazası

B. Gümüşhane-Torul Kazası:

XV.-XVI. yüzyıllarda Torul kazasının merkezinin neresi olduğu hususunda arşiv kayıtlarında açık bir bilgi yoktur. Ancak XV. yüzyılın başlarında Torul kaza merkezinin Ardasa olduğu düşünülmektedir. Keza 1583 yılında Ardasa'nın dışında hiçbir köyün mahallesinin olmaması, adı geçen köyün XV. ve XVI. yüzyıllarda kaza merkezi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir²⁰.

XVII. yüzyılda da kaza merkezinin neresi olduğu yönünde kayıtlarda açık bir bilgiye rastlanmadı. Ancak kaza merkezi önceki yüzyıllardaki gibi Ardasa değildi. 1643 tarihli sayımda, kaza genelinde *nefs* tanımlanması yapılan tek yer Gümüşhane/Canca idi²¹. Dolayısıyla kaza merkezinin burası olması ihtimali oldukça yüksekti. Nüfus açısından da bakıldığında Canca, 644 hane ve 82 bahçesi ile kazanın en kalabalık yerleşim birimiydi²². Nitekim yüzyılın ortalarına doğru Gümüşhane'ye gelen Evliya Çelebi, verdiği bilgilerle kaza merkezinin Canca olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir²³.

1. Gümüşhane Şehri'nin Nüfusu:

Gümüşhane şehri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dahası Canca olarak zikredilen Gümüşhane'nin²⁴ 1486 yılına ait ilk resmî kaydında; *karye-yi Palu Canca* ismi ile yer almaktaydı. Bu ismin ilerleyen süreç içerisinde *Eski Canca* halini dönüştüğü 1515'ten 1583 yılına kadar

²⁰ Hanefi Bostan, *XV - XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara, 2002, s.231-232.

²¹ BOA. MAD. 644, s.2.

²² BOA. MAD. 644, s.2-68; BOA. KKM. 2601, s.1.

²³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, İstanbul, 1335, s.213.

²⁴ Canca'nın *Canice-Çanıca-Çanıçe* şeklinde telaffuzları vardı. Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.20.

ki kayıtlarda açıkça görülmektedir. XVI. yüzyılın ortalarında yapılan imar ve iskân siyaseti neticesinde *Eski Canca*'nın yanı sıra *Karye-i Nefs-i Canca-yı Ma'den* adlı yeni bir yerleşim mevcuttu. Bu durum bir sonraki 1583 tarihli sayımda da göze çarpmaktadır. Dolayısıyla XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Canca'da iki ayrı yerleşim birimi bulunmaktadır²⁵.

Gümüşhane Şehri'nin neresi olduğu yönünde de açık bilgilere rastlanmadı. Kaynaklardan geçen Eski Canca; Canca kalesi ve eteklerini ihtiva etmektedir. *Karye-i nefsi Canca* ise günümüzde Harşit Irmağı'na dökülen, Musalla Deresi'nin yamaçlarında ve kent merkezinin 4 km. güneybatısındadır. Dolayısıyla şehrin *nefs-i Canca* olarak tasvir edilen yer olması kuvvetle muhtemeldir²⁶. İfade edildiği üzere Gümüşhane için *Canca* ismi kullanılmıştır. XVII. yüzyılda gerek Eski Canca ve gerekse yeni imar edilen Canca; *nefs-i kasaba-yı Gümüşhane nâm-ı diğer Canca* olarak tek isim adı altında birleştirildi. Görüleceği üzere Canca ile Gümüşhane isimleri, XVII. yüzyılda da birlikte kullanıldı²⁷.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında bayındırlık işlerine hız verilen Gümüşhane, meskûn bir mahal konumuna geldi. 1554 yılında yapılan sayımda; 31 Müslüman hane, 13 Müslüman mücerred, 113 Gayr-i Müslim hane ve 27 Gayr-i Müslim mücerred vardı. Buna göre nüfusun % 22'si Müslümanlardan % 78'i Gayr-i Müslimlerden ibaretti. İskân siyasetinin bir sonucu olarak nüfusun tamamı dışarıdan getirildi²⁸. 1583'te ise 50 Müslüman bennâk hâne ve 16 Müslüman mücerred, 594 Gayr-i Müslim hâne vardı²⁹. Buna göre nüfusun % 8'i Müslüman, % 92'si Gayr-i Müslim'di. Özellikle Gayr-i Müslim nüfus açısından ciddi bir artış göze çarpmaktadır. Bu artışın altında yatan en önemli etken, civardaki madenlerin faaliyete geçmesi ile birlikte ihtiyaç duyulan insan gücüydü.

Araştırmacılar arasında gerek hane ve gerekse nefer olarak kaydedilenlerin kaç kişiden oluştuğu konusunda mutabakat yoktur. Bundan ötürü, şehir ve kırsal kesime ait nüfusun belirlenmesi halen tartışma konusudur. Bir hane de vergi mükellefi erkek nüfusun haricindekilerin yazılmaması ve bölgelerarası farklılıklar, nüfus sayısı için birtakım tahminlerin doğmasına yol açmıştır. Bu varsayımlar içerisinde genelde kabul edilen görüş, bir hanenin beş kişi-

²⁵ BOA. MAD. 828, s.186; BOA. Tapu Defteri (bundan sonra TD.) 52, s.774; BOA. TD. 387, s.764; BOA. TD. 288, s.522-523,540-541.

²⁶ Besim Darkot, "Gümüşhâne", *İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra İA.) IV, s.836; Bostan, a.g.e. s.232.

²⁷ BOA. MAD. 644, s.2; BOA. KKM. 2601 s.1; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, s.213.

²⁸ BOA. TD. 288, s.506-541.

²⁹ Bostan, a.g.e., s.233.

den meydana geldiği³⁰. Buna göre; 1554'deki şehir nüfusu; $144 \times 5 = 720$, mücerredler ilave edildiğinde 760 idi. Vergi veren nüfusun yanı sıra vergiden muaf olanlar da göz önüne alındığında şehir nüfusu, muhtemelen 1 000 civarındaydı. Keza 1583'teki verilere göre ise şehir nüfusu 3 500 civarındaydı.

XVII. asırda timar sistemi, onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımlarının yapılması olanaksızlaştı³¹. Böylelikle merkezî idare, timar sisteminden yavaş yavaş iltizam sistemine geçmeye başladı. Sistem değişikliği ile birlikte yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyuldu³². Böylece iltizam uygulaması yaygınlaştığı gibi masraflı ve yorucu bir iş olan tahrir uygulamasından da büyük ölçüde vazgeçildi³³.

Osmanlı demografisi açısından XVII. yüzyıl karanlık bir dönem olarak kabul edilmesine karşılık³⁴, özellikle 1640 ile 1646 tarihleri arasındaki avâriz ve cizye defterleri, özellikle demografik yapı hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir³⁵. Ancak bahsi geçen yüzyılın başlangıcı ile sonlarına ait kayıtların olmaması, kıyaslama yapılmasına imkân vermemektedir. Bu nedenle, Gümüşhane Şehri'nin nüfusu için belirli bir zaman dilimi ölçü alındı.

Gümüşhane Şehri'nin nüfusuyla ilgili en detaylı bilgileri, 1643 tarihli mufassal avâriz defteri vermektedir. Defterde; şehirdeki mahallelerde meskûn askerî, dinî ve içtimâî görevlilere ait hâneler ile *avâriz-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden* muaf ve müselleme madenci hâneleri ayrı ayrı yazılıydı. Şehir merkezindeki; Canca, Hızır-İlyas, Meşhed, Hamam ve Ermeni mahallelerinde toplam 134 Müslüman hane ve 569 Zimmîyan hane vardı³⁶.

Gümüşhane'nin nüfusu ile ilgili bilgi veren bir diğer kaynak ise özet

³⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, cilt. X, İstanbul 1956, s.12; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s.137; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s.55; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, 2000, s.4; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir, 2000, s.25.

³¹ Halil İnalcık-Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994, p.25; Mücteba İlgürel, "Celâli İsyânları", *DİA*. VII, s.253-254.

³² Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire*, pp.81-82; William Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, İstanbul, 2000, s.10.

³³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev. Zeynep Altuok, İstanbul, 2001, s.93.

³⁴ Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s.67.

³⁵ Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografisi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt. III, Ankara, 1999, s.738-739; Darling, "Mali Belgeler ve Osmanlı Tarihi; Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler", s.137-138.

³⁶ *BOA. MAD. 644*, s.1-68.

avâzır defteriydi. 1643 yılında tertip edilen defterlerdeki veriler birbirleriyle karşılaştırıldı. Defterlerdeki bilgiler arasında benzerlikler olduğu gibi, farklılıklara da tesadüf olundu. Mufassal defterde askerî, reâyâ ve muaf olan herkesin adları yazılı iken özet defterde mahalle ve köy bazında nefer sayılar verilmekteydi. Hatta özet defterinde kaza bazındaki avâzırhâne sayıları da olmasına karşın mufassal defterde bu tarzda bir kayıt yoktu. Özet defterde bahçelerin 75 kıta ve 5 346 akçelik geliri olduğu kayıtlıydı³⁷. Ancak bu konuda mufassal defterde daha kapsamlı bilgiler vardı. Kaç tane bahçe olduğu ve kimlerin ikamet ettiği açıkça belirtilmekteydi. Buna göre; şehirde toplam 82 bahçe olup 58'i Müslümanlara ve 24'ü Gayr-i Müslimlere aitti. Canca kalesi dizdarı gibi pek çok askerî görevlinin yanı sıra sıradan bir vatandaş da bahçe tasarruf edebilmekteydi³⁸. Yeni yapılan Burhan Efendi Camii'nin imam, hatip ve müezzin gibi görevlilere ait ücretler bahçelerde meskûn ahalden temin edilmekteydi³⁹.

XVII. yüzyılın ortalarında şehir nüfusu, klâsik anlamda hesaplandığında tahminen 3 805 idi. Ancak tahmini nüfus hesaplamalarında kabaca da olsa bir sonuca ulaşabilmek gayesiyle nefer sayısı da itibara alındığı için (nefer x 3) formülü kullanıldı⁴⁰. Buna göre ise şehir nüfusu tahminen 2 283 idi. Böylelikle şehrin en alt ve en üst nüfusu; 2 283 ile 3 805 arasındaydı. Şark Seferleri, Celali isyanları ve Abaza Mehmed Paşa isyanı gibi birtakım olumsuz gelişmeler olsa da şehir nüfusu az da olsa artmıştı.

Tablo 2. Yıllara Göre Gümüşhane/Canca Şehri'nin Nüfusu

	1554*	1583**	1643
Hâne	144	644	761
Mücerred	40	16	-
Tahmini Nüfus	760-850	3 236-3 600	2 283 - 3 805

* 1554 yılına ait tahmini nüfusa % 10 askerî sınıf mensupları ilave edildiğinde ortalama rakamlar verilmiştir.

** 1583 yılına ait tahmini nüfusa % 10 askerî sınıf mensupları ilave edildiğinde ortalama rakamlar verilmiştir.

³⁷ BOA. KKM. 2601, s.1.4.

³⁸ BOA. MAD. 644, s.16-18.

³⁹ BOA. MAD. 644, s.18-19; BOA. KKM. 2601 s.1.4.

⁴⁰ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s.21; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999, s.63.

2. Gümüşhane/Torul Kazası'nın Nüfusu:

XV. yüzyılın sonlarına doğru Torul nahiyesinin 28 köy ve 3 mezraası vardı. Meskûn nüfusu ise 1 Müslüman hane, 210 Gayr-i Müslim hane, 7 Gayr-i Müslim bive ve 1 Gayr-i Müslim mücerred idi⁴¹. Bu veriler ışığında klasik nüfus değerlendirmesi yapıldığında nüfus mevcudu 1.100 civarındaydı.

XVI. yüzyılda Torul kazasının 1515, 1520, 1554 ve 1583 sayımlarına ait elde edilen bilgiler aşağıdaki tabloda verildi⁴². Görüleceği üzere yüzyılın başında 6.500 civarında olan nüfus, ilerleyen süreç içerisinde dikkati çeker oranda artmıştı. Özellikle yüzyılın ortalarındaki imar ve iskân faaliyetlerinin etkili olduğu görülmektedir. 8.000 civarında olan kaza nüfusu, otuz yıllık bir süreç içerisinde yaklaşık % 175'lik oranında artarak 22.000'e ulaştı. Nüfus artışının en önemli sebebi iskân siyaseti neticesinde dışarıdan getirilerek yapılan yerleştirmelerdi.

Tablo 3: XVI. Yüzyılda Torul/Gümüşhane Kazası'nın Nüfusu

Yıllar	Dini Gruplar	Hane	Mücerred	Toplam Nüfus (Hanex5)
1515	Müslüman	45	-	6 345
	Gayr-i Müslim	1228	-	
	Toplam	1256	-	
1520	Müslüman	110	-	6 531
	Gayr-i Müslim	1 225	-	
	Toplam	1 325	-	
1554	Müslüman	265	88	7 916
	Gayr-i Müslim	1 199	508	
	Toplam	1 464	596	
1583	Müslüman	678	449	21 739
	Gayr-i Müslim	3 592	-	
	Toplam	4 270	449	

1643 yılında mufassal avâriz defterine göre Gümüşhane kazasında; 1 nefis, 60 köy⁴³, 11 mezraa ve 82 bahçe vardı. Nüfus mevcudu, 907 Müslüman hane ve 1.126 Gayr-i Müslim hane olmak üzere toplam 2.033 haneydi⁴⁴. Mufassal avâriz defteri ile özet avâriz defteri arasında köy ve bahçe sayısı dolayısıyla nüfus konusunda birtakım farklılıklar söz konusuydu. Özet def-

⁴¹ BOA. MAD. 828, s.178-189.

⁴² BOA. TD. 52, s.768-809; BOA. TD. 387 s.764-766; BOA. TD. 288 s.506-541; Bostan, a.g.e, s.236.

⁴³ Üç köy Trabzon aklamındandı. BOA. MAD. 644, s.65-67.

⁴⁴ BOA. MAD. 644, s.1-68; BOA. KKM. 2601 s.1-6.

terde; 58 köy ve 11 mezraa vardı. Trabzon aklamından Söğüd-ili, Saru Baba ve Sümükli köyleri yer almamasına karşın Kokanis'e bağlı Şeyh Deresi adlı bir köy mevcuttu. Haliyle nüfus da buna bağlı olarak değişmekteydi. Kaza genelinde 894 Müslüman hane ve 1 137 Gayr-i Müslim hane olmak üzere toplam 2 031 hane mevcuttu. Her iki defterdeki veriler değerlendirildiğinde, kaza nüfusunun 10 155 ile 10 165 arasında olduğu söylenebilirdi.

Tablo 4. 1643 Yılında Gümüşhane/Torul Kazası'nın Nüfusu

	Müslüman	Gayr-i Müslim	Tahmini Nüfus (Hâne x 5)
<i>MAD 644</i>	907	1.126	2.033
<i>KKM. 2601</i>	894	1.137	2.031
Tahmini Nüfus (Hâne x 5)	4.470 – 4.535	5.630 - 5.685	10.155 – 10.165

XVII. yüzyılın ortalarındaki kaza nüfusu, XVI. yüzyılın sonlarına oranla düşüş göstermektedir. 1583 yılında 22.000 civarında nüfus varken 1643'te nüfus yarı yarıya düşerek 10.000'lere indi. Bu denli düşüşün yaşamasında Şark seferleri, Celali isyanları ve Abaza Mehmed Paşa isyanlarının olumsuz yönde etkisi olabilirdi. Nitekim 1643'te Mavernas ve Avliyana adlı köyler terk edilmişti. Nüfusun düşüşünde bir diğer etken ise civarda yeni keşfedilen madenlerin işlevsellik kazanması dolayısıyla yöre halkının buralara sevk edilmesiydi⁴⁵. İskân siyaseti gereğince dışarıya yapılan göçler, kaza nüfusunun azalmasında ciddi etkisi olduğu düşünülmektedir.

XVII. yüzyıldaki nüfusun tespit edilmesinde önemli bir diğer kaynak, mufassal cizye defterleriydi⁴⁶. Tahrir defterlerinin olmaması durumunda cizye kayıtları, demografik açıdan yegâne kaynaktı⁴⁷. Cizye defterleri, Gayr-i Müslim tebaadan askerî hizmetlerine karşılık, sağlam erkek nüfustan alınan vergilerin kaydedildiği defterlerdi⁴⁸. Cizye ödemekle mükellef olanlar, belirli bir gelir düzeyine sahiplerdi. Rahipler, çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar ve bedensel özürülüler, kanun gereğince vergiden muaflardı⁴⁹. Ayrıca bazı

⁴⁵ BOA. *Mühimme Defteri* (bundan sonra MM.) 30, s.41; BOA. MM. 40, s.54; BOA. MM. 67, s.97.

⁴⁶ Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, p.100.

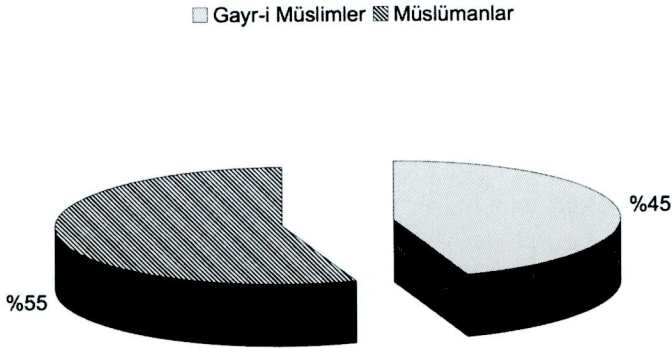
⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, sayı. 1, Ankara, 1993, s.3.

⁴⁸ Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı. 31, İstanbul, 1978, s.199.

⁴⁹ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", Çev. Şinasi Altundağ,

durumlarda devletin ihtiyaçları doğrultusunda kamusal hizmet verenlerden de cizye alınmazdı⁵⁰.

Gümüşhane kazası ile ilgili mufassal bir cizye defterine tesadüf edilmemekle birlikte cizye ödeyenler hakkında birtakım bilgilere ulaşılabildi. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde 2929 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti'ne ait mufassal cizye defterinin giriş kısmındaki *kazâ-yı Torûl nâm-ı diğer Gümüşhâne*'de cizye ödeyen 916 nefer vardı⁵¹. Buna göre, 4.585 Gayr-i Müslim'in olduğu söylenebilirdi. 1647 tarihli bir başka kayıta ise kaza genelinde cizye ödemekle mükellef, 917 neferin olduğu tespit edildi⁵². Buna göre yapılan değerlendirme neticesinde kaza genelinde, 4.590 Gayr-i Müslim'in olduğu tahmin edilmektedir. Anlaşılabacağı üzere XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane kazasında 4.585- 4.590 arasında Gayr-i Müslim nüfus olabilirdi. Bu noktada ilgi çeken husus ise avâriz ve cizye kayıtları arasındaki farktı. Nitekim aynı dönemi ihtiva eden avâriz kayıtlarındaki incelemeler sonucunda Gayr-i Müslim mevcudu, 5.630 - 5.685 arasındaydı. Buna göre cizye ile avâriz verileri arasında bu derece farklılığın nedeni, Gayr-i Müslimlerin ekonomik durumundan olsa gerektir.

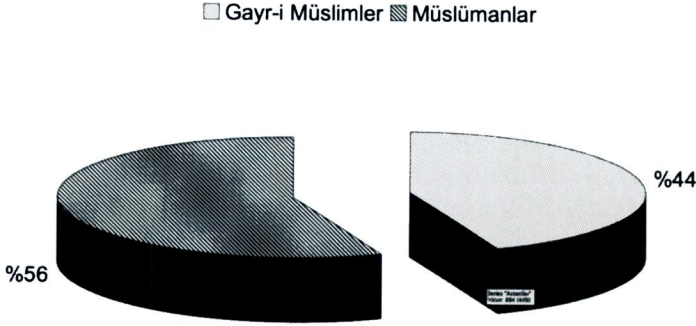
Şekil 1. 1643 Yılında Kaza Genelindeki Nüfusun Dağılımı (MAD. 644)

Belleken, sayı. VIII, Ankara 1944, s.623.

⁵⁰ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, İstanbul, 2006, s.132.

⁵¹ BOA. MAD. 2929, s.2.

⁵² BOA. MAD 4402, s.100.

Şekil 2. 1643 Yılında Kaza Genelindeki Nüfusun Dağılımı (KKM. 2607)

C. Kaza'nın Sosyal Yapısı:

a. Askeriler (Ehl-i Örf-Ehl-i Şer'): Osmanlı Devleti'nin toplum yapısı, temelde iki sınıftı⁵³. Hükümdarın mutlak otoritesini temsil eden idareci, asker ve ulemeden oluşan askeriler ile bunların dışında kalan reâyalardı⁵⁴. Vergi muafiyeti yanında *askerî kassamlar* tarafından terekelerinin taksim edilmesi ve kadıasker mahkemesinde yargılanmaları gibi ayrıcalıklara⁵⁵ sahip askerî sınıf, kendi içerisinde "*ehl-i örf*" (ümerâ) ve "*ehl-i şer/ilm*" (ulemâ) olmak üzere iki kısımdı⁵⁶. Ancak askerî sınıf mensuplarının belirsizliği söz konusuydu. Askerî sınıf kapsamındakiler; fiilen askerlik hizmetindekiler (sipahi, yeniçeri, topçu, cebeci, azab, gönüllü vs.), geri hizmettekiler (yaya-müselleme, yörükler, tatarlar vs.), kamu görevlileri (memurlar, kâtipler, mültezimler, eminler, vs.), yargı ve eğitim işlerini yürütenler (kadı, naib, müderrisler, mülazimler vs.), vakıf hizmetlileri (mütevelli, cabi, nazır, kâtip vs.), dinî hizmetleri yerine getirenler (imam, hatip, müezzin, hafız, mu'arrif, zaviyedâr, türbedâr, kayyum, ferraş, seyyid ve şerif gibi Hz. Peygamber soyundan gelenler vs.) ve devlet tarafından istihdam edilenler (köprücü, derbentçi, madenci, tuzcu, atmacacı vs.) idi⁵⁷.

⁵³ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s.57.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II (1453-1559)*, İstanbul, 1995, s.84.

⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassam Defterleri", *Belgeler*, sayı 5-6, Ankara, 1993, s.4; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, s.83.

⁵⁶ Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA*, III, s.488; Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.126.

⁵⁷ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rütümu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, s.49-53; Sahillioğlu, "Askerî", s.488-489.

XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane kazasında meskûn ahalinin maddenci oldukları göz önüne alındığında hemen hemen hepsinin askerî sınıf mensubu olduğu ifade edilebilir. 1643 yılında kaza genelinde hükümdarın otoritesini temsil eden ehl-i örf ve ehl-i şer'in oranı % 9 idi. Ehl-i örf, kaza nüfusunun % 8'ini teşkil etmekteydi. Bu sınıfın üyeleri arasında; yeniçeriler, dergâh-i âli sipahileri, kale muhafızları ve tımarlı sipahiler vardı. Ümeranın kaza genelinde mevcut olduğu köyler; Pardı, Çarık, Mastıra, Göçlöd, Edise, Saruşişke, Hudura, Semara, Muzana, Niveyne, Manderé, Taysa, Balahor, Zega, Afukesin, Haviyana, Mavernas, Avliyana, Fadigar, Macara, Erikli, Atgöni, Sümükli ve Beşkiliseydi⁵⁸.

Kazada yeniçerilerin mevcudu ağırlıktaydı. Genellikle Canca şehrinde bulunan yeniçeriler, Hakaksa, Akçakala ve Kurum gibi köylerde de mevcuttular⁵⁹. Kazada diğer ehl-i örf grubu, dergâh-i âli sipahileriydi. Ekseriyetle Canca şehrini tercih eden sipahiler, muhtelif köylerde de bulunmaktaydı. Tımar sistemindeki değişim nedeniyle ehl-i örf tâifesinin dikkat çeken unsurlarından birisi de tımarlı sipahilerdi. Mevcutları fazla olmakla birlikte tımarlı sipahiler daha ziyade Canca şehri ile Colaşana köyündeydiler⁶⁰.

Kale muhafızları (merd-i kal'a) dizdarının idaresindeydiler. Canca kalesi dizdarı, Canca şehrindeki bahçelerde meskûn iken Torul kalesi dizdarı Zirmud köyünü tercih etmişti⁶¹. Anlaşılacağı üzere genellikle görevli oldukları kalelerin etrafındaki ve yakınlarındaki yerleşim birimlerini yeğlemişlerdi.

Önceleri ehl-i örf taifesi içerisinde aktif olarak hizmet verip zaman içerisinde pasif hale gelen mütekaidler (emekliler) ve görevleri belirlenemeyen sair unsurlar da vardı⁶².

⁵⁸ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁵⁹ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁶⁰ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁶¹ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁶² BOA. MAD. 644, s.1-68.

Tablo 5: 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'nda Ehl-i Örf

Yerleşim Birimleri	Yeniçeriler	Dergah-i Ali Sipahileri	Timarlı Sipahiler	Kale Muhafızları	Sair	Toplam
Canca Şehri	11	17	5	8	2	41
Mavrengele	-	-	1	-	-	1
Hakaksa	5	3	3	-	-	11
Harşere	3	1	3	4	-	8
Rüfene	1	1	-	-	-	3
Yağlı dere	2	-	-	-	-	2
İmera	2	-	-	-	-	2
Edre	3	-	-	-	-	3
Sirikanes	-	1	-	-	-	1
Akçakala	6	2	2	1	-	11
Moksofa	-	1	-	-	-	1
Hasköy	-	2	-	-	-	2
Halazara	1	-	-	-	-	1
Zire	-	1	-	-	-	1
Balayıya	1	-	-	-	-	1
Torana	-	-	1	-	-	1
Soryana	-	-	1	2	-	3
Keşka	-	1	-	-	-	1
Çit	1	-	1	-	-	2
Korfera	2	-	-	-	1	3
İstavri	2	-	-	-	-	2
İsutulus	-	-	-	2	-	2
Kurum	5	-	1	-	-	6
Coloşane	1	2	-	1	-	4
Bayana	2	1	-	-	-	3
Göreyne	1	2	3	-	-	6
Haşliya	-	-	1	-	-	1
Zirmud	-	-	5	7	-	12
Herek	1	-	-	-	-	1
Ardasa	7	-	-	-	-	7
Zigana	9	3	3	-	-	15
Köstere	6	1	-	-	1	8
Silve	1	-	-	-	-	1
Kopuz	2	-	-	-	-	2
Sögüd-ili	2	-	-	-	-	2
Saru Baba - Karga Kaya	-	1	-	-	-	1
Toplam	75	40	30	25	4	176

Gümüşhane kazasındaki askerî sınıfın bir başka zümresi ehl-i şer' tâifesi idi. Kaza nüfusunun % 1'ini teşkil eden ehl-i şer'in büyük çoğunluğu, Canca şehrindeydi. Şehirde iki tane cami olmasına karşılık sadece Süleyman Han Camii'nin perso-

neli belliydi. Burhan Efendi Camii yeni yapıldığından hizmetlileri hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte personel giderleri halktan karşılanmaktaydı. Harşere ve Zirmud köylerinde meskûn dervişler hakkında ilgi çekici kayıtlar vardı. Harşere’de Tahir Dede için “*duasından istimdad olunacak kimse*” olarak bahsedilmekteydi. Zirmud’da ise İbrahim için “*Çağırğan Baba*” dervişlerinden olduğu ifade edilmekteydi. Gümüşhane’deki tek zaviye Fadigar köyünde olup iki zaviyedarı bulunmaktaydı. Torul Camii’nin imam ve hatibi, kale muhafızları gibi Zirmud köyündeydiler⁶³.

Tablo 6: 1643 Yılında Gümüşhane Kazası’nda Ehl-i Şer‘

Yerleşim Birimleri	Ehl-i Örf										
	İmam	Hatib	Salahan	Müezzin	Aşırhan	Ser Mahfil	Seyyid	Mütevelli	Zaviyedar	Derviş	Toplam
Canca Şehri	1	1	1	2	3	1	2	1	-	1	13
Harşere	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Zirmud	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Fadigar	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Beşkilise	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Toplam	3	2	1	2	3	1	2	1	2	3	20

b. Reâya: XVII. yüzyılda Gümüşhane kazasının sosyal yapısı içerisinde maden mukataasının yöneticileri ön plana çıkmaktaydı. Bölgenin sosyal-ekonomik yapısında etkili olan madenler, bazen emanet bazen de iltizam olarak tasarruf edilmekteydi. İster emin olsun isterse mültezim olsun, mukataayı idare edecek olanlarda aranan temel özellikler; herkes tarafından kabul edilen bir kişi olması yani *ahâlî-yi madene evlâ ve enfa’* olmalıydı⁶⁴. Mukataa yöneticileri, madenden cevherin çıkarılması, muhafaza edilmesi, kapılarının mühürlenmesi, çıkarılan gümüş miktarının tespit edilmesi ve bunların yazılı olarak ilgili makama bildirilmesinden mesuldüler⁶⁵. Vergi gelirini toplama-yı belirli bir yıllık bedel ile üzerine alan mültezim, belirli bir ekonomik güce ve nüfuza sahip olduğundan kazanın önde gelen simalarındandı.

Osmanlı toplum yapısı içerisinde vergi ödemekle mükellef reâya, ya

⁶³ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁶⁴ “... bir makbül kimesne üzerinde emin ta’yin olma...”, BOA. MAD. 2765, s.167; BOA. MAD. 7589, s.21.

⁶⁵ “... Gümüşhane ma’denlerinde kadimü’l-eyyâmdan mağaralardan ihvâc olunan cevher müfettiş ve emin ma’rifetleri ile birkaç yerde mahzenlere konulub kapuların müfettiş ve emine mührleyüb ve cevher çıkan mağaraların dahi kapuları kimesne sirka itmesün deyü muhkem sedd olunub tamam-ı mahzenler mimlû oldukdan sonra müfettiş ve emin üzerlerine varub çaşni tutub her sepetden kaç dirhem gümüş hâsıl olduğu sicill olunub badehu mahzenlerde olan cevher kaçır kese kaç sepede düşerse defter ve hucet olub...”, BOA. MAD. 3260, s.4.

ekonomik durumundan ya da sair hizmetlerinden ötürü askerî sınıftakiler gibi bir takım haklara sahip olabilirdi. Maden hizmetindeki ahali hizmetleri karşılığında ilk andan itibaren askerî statüde kabul edilerek bir takım mükelleften muaf tutuldular. Maden ocakları için gerekli odun ve kömürü temin etmek, cevher çıkartmak, işletmek ve nakletmek madencilerin hizmetleriydi. Bu hizmetleri karşılığında Gümüşhane madencileri hakkında; *kaza-yı mezbûre ahalisi kadimden Canca ma'deninde demürçi ve kömürçi ve tomrukçı olub ma'den hizmetinde olmakla hizmetleri mukâbelesinde avâriz-ı divaniyeden ve nüzûldan ve tekâlif-i örfiyenin cümlesinden mu'âf ve müsellemler olub* denilmekteydi⁶⁶. Anlaşılabacağı üzere madenci reâyâ hizmetleri karşılığında avâriz-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye kapsamındaki vergilerden muaflardı.

Ehl-i örf ile ehl-i şer'in dışındaki halk, ekseriyetle maden işleri için istihdam edildi. Öyle ki ahalinin bir kısmı madenlerdeki cevherin çıkarılması ve işlenmesine gayret sarf ederken bir kısmı da kömürün ve tomruğun sağlanması hususunda görevlendirildi. Madenlerde demircilik yapanlar, işlenen madenlerin güvenli bir şekilde nakledilmesine çalışan derbendcilerin ve köprücülerin yanı sıra sair işleri yerine getirenlere de muafiyet verildi⁶⁷.

Gümüşhane kazasında; Canca, Kurom, Cezre ve Simera adında dört maden merkezi vardı. Kaza halkı, maden merkezlerine yakınlıklarına göre istihdam edildiler. Elbette ki yetenekleri ve kapasiteleri ölçüsünde değerlendirilerek iş bölümü oluşturulurdu. Sorumluluğun paylaşımı konusunda yani madenin çıkarılmasından işlenmesine kadar olan süreçte, bilgili ve yetenekli olanlar dışında herhangi bir ayırım söz konusu olmadı. İster Müslüman olsun ister Gayr-i Müslim olsun bireysel becerilerinin dışında herhangi bir ayırma tabii tutulmadılar. Maden hizmetinde çalışanların tespit edilmesinde avâriz defterlerinden yararlanıldı⁶⁸. Mufassal defterde avâriz yükümlülüğünden muaf askerî sınıf mensuplarının yanı sıra madenlerde çalışanlar ile maden yollarında derbendci ve köprücü gibi hizmetleri yerine getirenler kayıtlıydı. Ancak özet avâriz defterinde avârizhâne hesabına dâhil edilmeyen muaf zümreler gerekçeleri ile açıkça belirtildiğinden madencilerin belirlenmesinde özet defterdeki bilgiler ölçüt alındı. Fakat bu sefer de madenci mevcudu açısından bir takım farklılıklar ortaya çıktı. Keza üç köy değerlendirme kapsamına alınamadı. 1643 yılında Gümüşhane kazasında bizzat maden işiyle meşgul olan madenciler, % 51'lik bir orana sahipti. Bunların

⁶⁶ BOA. MM. 82, s.62.

⁶⁷ BOA. MAD. 644, s.1-68.

⁶⁸ BOA. MAD. 644, s.1-68; BOA. KKM. 2601, s.1-6.

kaza bünyesindeki dağılımı ise aşağıdaki tablolarda verildi.

Tablo 7: 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'nda Madenciler

Canca Madencileri			
Yerleşim Birimleri	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Canca Şehri	99	-	99
Hızır İlyas Mahallesi	-	182	182
Hamam Mahallesi	-	107	107
Meşhed Mahallesi	-	103	103
Ermeni Mahallesi	-	153	153
Rüfene	-	3	6
Hudura	3	8	11
Şeyh Deresi*	20	33	53
TOPLAM	122	589	711

* Koğans tabi köy, mufassal avâriz defterinde yoktur.

Kurom Madencileri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Ursiyan Mahallesi tabi-i Yağlı dere	11	7	18
Ayliye Mahallesi tabi-i Yağlı dere	6	6	12
Varayne Mezraası tabi-i Yağlı dere	5	5	10
Muhlas Mezraası tabi-i Yağlı dere	16	6	22
İmera	2	25	27
Pardı	2	16	18
İle-Sanos Mezraası tabi-i Kurum	11	19	30
Hızır İlyas Mezraası tabi-i Kurum	6	20	26
Kolovine Mezraası tabi-i Kurum	3	14	17
TOPLAM	62	118	180

Cezre Madencileri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Mazendos Mahallesi tabi-i Çit	12	18	30
Karib Mahallesi tabi-i Çit	7	9	16
Macara	20	7	27
Erikli	-	12	12
At-göni	-	8	8
TOPLAM	39	54	93

Simera Madencileri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gay-i Müslimler	Toplam
Mastra	4	8	12
Göçlud	-	3	3
Semara	20	14	34
TOPLAM	24	25	49

Madenlerin işlenebilmesi gerekli olan en önemli ihtiyaçlardan birisi kömürdü. Kömürün temininde oldukça sistematik hareket edilirdi. Kömür, madenlere yakın yerlerden ya aynî olarak ya da ahaliye bir takım muafiyetler verilerek sağlanırdı⁶⁹. Gümüşhane kazasındaki madenler için gerekli kömür, muafiyet uygulaması tatbik edilerek karşılanırdı. Kaza genelinde % 12'lik bir orana sahip kömürçüler, madenler için kömür sağlamışlar ve avâz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye vergisinden muaf olarak askerî statü kazandılar.

Tablo 8. 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'nda Kömürçüler

Canca Kömürçüleri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gay-i Müslimler	Toplam
Mavrengel	10	10	20
Moksofa	4	5	9
Edise	-	18	18
Korfera	10	2	12
Coloşane	9	8	17
Haşliya	6	-	6
Balahor	5	6	11
Zega	4	-	4
Haviyana	2	12	14
Silve	18	-	18
TOPLAM	68	61	129

Kurom Kömürçüleri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gay-i Müslimler	Toplam
İsutulus	3	4	7
Mandere Mez.	7	22	29
Zigana	9	2	11
TOPLAM	19	28	47

⁶⁹ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997, s.171.

Cezre Kömürcüleri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Sarupişke	1	5	6
Mavernas*	-	-	-
Avliyana**	-	-	-
Fadigar	6	3	9
Beşkilise	30	3	33
TOPLAM	37	11	48

* Dört hanelik köy göç etmiştir.

** On iki nefer kör firar etmiştir.

Simera Kömürcüleri			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Halazara	9	-	9
Keşka	-	3	3
Taysa	4	-	4
Balayiya	-	4	4
TOPLAM	13	7	20

Madenler açısından kömür kadar önemli bir diğer malzeme tomruktu. İhtiyaç duyulan bu levazımın temini tıpkı kömürde olduğu gibi kaza halkınca sağlanırdı. Tomrukçuların mevcutları fazla olmamakla birlikte *edâ-yı hizmet eyledikçe avârız-ı divaniye ve tekâlifi 'örfiyyeden muaf olmak üzere*⁷⁰ denildiğinden, muaf oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 9. 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'nda Tomrukçular

Canca Tomrukçuları			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Edre	10	33	43

Kurom Tomrukçuları			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Harşere	21	14	35
İstavri	6	32	38
	27	46	73

⁷⁰ BOA. MAD. 644, s.29.

Simera Tomrukçuları			
Yerleşim Birimi	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Hasköy	10	9	19

Kaza bünyesinde askerî statüde olan derbendciler ve köprücüler vardı. Derbendciler, dağlık bölgelerde geçitleri korurlar ve geçenlerin selametini sağlardı. Önemli ticaret ve askerî kavşak noktaları ile dağların geçit verdiği yerler derbend mahalleleriydi⁷¹. Gümüşhane stratejik açıdan olduğu kadar madenlerden dolayı iktisadî ehemmiyete sahip olduğundan derbendciler istihdam edildiler. Gümüşhane'nin dağlık yapı göz önüne alındığında önemli geçit noktalarındaki köyler, derbendci olarak görevlendirildiler. Maden yollarının mesuliyeti onlara aitti. ... *Akçakal'a ahalisi zikr olunan Kurom madenin yollarına hizmet itmekle taahhüd itmeğin ve taahhüdlere hüccet olunub ol-vechile hizmet itmeleri miriye ve fukaraya nafti olmakla hizmetlerinde taziratlari olmadıkça avâzır-ı divaniye ve tekâlifi örfiyyeden muaf olmak üzre...*⁷² şeklindeki ifadede maden yollarını korunmaya çalışmaktaydılar. Derbendciler, sorumlu oldukları mıntikalardaki köprülerin işlev görebilmesine dikkat ettiler. Bu yüzden hem derbendci hem de köprücü olarak hizmet verdiler.

Tablo 10. 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'nda Derbendci ve Köprücüler

	Müslümanlar	Gayr-i Müslimler	Toplam
Hakaksa	18	16	34
Torana	4	5	9
Soryana	33	-	33
Niveyne	11	12	23
Göreyne	18	-	18
Zirmud	18	-	18
Herek	60	24	84
Ardasa	17	1	18
Köstere-Şive Mez.	63	1	64
Kopuz	7	14	21
Akçakala	14	7	21
	249	73	322

Madenlerde demircilik yapan Muzana köyü ile mezraalarında meskûn ahali, muafiyet tanınan bir diğer zümreydi. Gümüşhane'de fakirler, kimse-

⁷¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul, 1990, s.10.

⁷² BOA. MAD. 644, s.29.

sizler, bedensel özürülüler, hastalar ve avâriz ödemeye yeterli toprağı olmayanlar ile avâriz yükümlülüklerini bir takım kamusal hizmet vererek yerine getirenler de muafiyet verilen unsurlardandı. İlgi çeken bir husus ise hizmeti belli olmamasına karşın muaf olanlardı. Bunlar için *ne makule hidmete ta'ÿîn olındığı ma'lum olmayan*⁷³ ibaresi kullanılmakla birlikte ister Müslüman olsun isterse Gayr-i Müslim olsun muaf statüsü içerisinde yer aldılar.

Madenci halkın en önemli gelir kaynağı, madenlerden elde ettikleriydi. Gerek bakır ve gerekse gümüşten devletin hakkı olan pay ödendikten sonra geri kalan madencilerindi. Madenciler bunları dilediği gibi tasarruf edebilirdi. Ancak kimi zaman madencilerin tasarrufları ciddi sorunlara neden olurdu. Madenciler, ellerindeki madenleri gayr-i resmî yollardan değerlendirmek istemeleri bir takım tedbirlerin alınmasını zorunlu kıldı. Kaçakçılığın engellenmesi yönünde devletin tavrı netti. *Ma'den-i mezbûre re'âyâsı kadîmü'l-eyyâmdan ihc eyledikleri gümüş ve bakırın sûb-ı mirîsi alındıktan sonra kalan bakır ve gümüşü âhere fûruht olmamak için*⁷⁴ ibaresinden de görüleceği üzere Osmanlı idaresi hassas bir tutum içerisindeydi. Madencilerin gümüş veya bakırın sûb-ı mirîsi yani 1/7'sini devlete vermeleri ve kalanını da başkalarına satmamaları açıkça ifade edilmektedir. Buna rağmen genel kaideye aykırı davranışlar zaman zaman sergilendi. Hükümet; gümüş veya bakırdan devletin hakkı alındıktan sonra kalanların başkalarına satılmayarak eskiden olduğu gibi değerlendirmelerini madencilere katı bir dille ikaz ederdi⁷⁵.

Osmanlı şehir yaşantısında hem halkın temsilcisi hem de devlet hükümlerinin takipçisi eşraf ve ayandı. Genel anlamda şehrin önde gelenleri olarak bilinen bu grup; zengin tüccardan, yaşlı ve emektar esnaftan, ulemâ, şeyh, imam ve hâtip gibi din adamlarından oluşurdu⁷⁶. Gümüşhane'de ayân ve eşrafı kimlerin teşkil ettiği, statüleri ve malî durumları hakkında bir bilgi yoktur. Bu konuda sadece Evliya Çelebi, ayan-ı vilayet tarafından karşılandığından bahsetmektedir⁷⁷.

⁷³ BOA. KKM. 2601, s.4.

⁷⁴ BOA. MAD. 2742, s.56.

⁷⁵ BOA. MAD. 2742, s.34; "... ma'den-i mezbûre ihc olunan bakır ve gümüş sûb-ı mirîleri emin tarafından mirî için alındıktan sonra hasıl olan bakır ve gümüş âhere fûruht olmayub kadîmden olı geldiği üzere emine fûruht olunub 'inad ve muhâlefet itdirilmeye..." BOA. MAD. 2742, s.45.

⁷⁶ Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum, s.201.

⁷⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, s.213.

D. Kazanın Ekonomik Yapısı:

1. Gelir Kaynakları:

a. Canca Maden Mukataası: Madenler; hazinenin gelir kaynaklarından olup coğrafi sınırları, vergi türleri ve miktarları belirli mukataalar haline getirilirdi⁷⁸. Hazinenin seçkin gelir kaynağı olduğundan madenlerin düzenli bir şekilde işleyebilmesine olabildiğince ihtimam gösterilirdi⁷⁹. XVII. yüzyılın “*en mücessem ve muazzam mukata‘alardan*” birisi olan Canca mukataası; altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin çıkarıldığı önemli gelir kaynaklarındandı.

Osmanlılar, gelir kaynaklarına ait vergilendirme prensibini temelde iki usul çerçevesinde gerçekleştirirdi. Hemen her devlette görüldüğü üzere maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılabildiği gibi özel müteşebbislere belirli şartlar dâhilinde vergi toplama işi devredilirdi⁸⁰. Malî ihtiyaçlar açısından vazgeçilmez bir metot olarak benzeri iktisadî şartlar içindeki devletlerde az veya çok değişik şekilleri ile uygulanan iltizam usulü, timar sistemi ile bir bütünü meydana getirerek birbirini tamamladığı gibi aynı zamanda çatışan iki temel unsur olarak yan yana var oldu. İltizam usulünün oluşmasındaki temel faktör, devletin artan masraflarını karşılamak gayesiyle vergi haklarını süratle nakdî mekanizmasının içine katmak zaruretiydi⁸¹.

XVI. yüzyılda Canca mukataasının yıllık geliri 1515 ve 1520’de 20 000 akçe iken 1572’de 120 000 akçeydi⁸². Mukataa, kimi zaman emanet kimi zaman da iltizam olarak tasarruf edildi. XVII. yüzyıldaki koşullar, mukataanın iltizam olarak verilmesini zorunlu kıldı. 1615–1616 yıllarında Torul, Kovanis ve Yağmur Deresi kazalarına ait cizye vergileri ile birlikte mukataanın toplam 2 500 000 akçe geliri vardı⁸³.

1622 yılında Canca ve tevabi mukataasını için yapılan müzayedede yıllık 2 700 000 akçe olan geliri, 3 100 000 akçeye çıkarıldı. Ancak mukataa için rekabet devam ettiğinden yıllık geliri bir ara 3 300 000 akçe olduysa da nihayetinde 4 000 000 akçeye yükseldi⁸⁴.

⁷⁸ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İstanbul, 1993, s.127.

⁷⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, İstanbul, 2002, s.96–97.

⁸⁰ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA. XXII*, s.154.

⁸¹ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s.102.

⁸² Bostan, *a.g.e.*, s.448–449.

⁸³ *BOA. MAD. 5568*, s.190.

⁸⁴ *BOA. MAD. 7589* s.21, 75.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru mukataa, *iltizam-ı sabıkına zarar gelmemek üzere ihyâ ve âbâdân etmek şartıyla* Hacı Bey'in tasarrufuna bırakıldı⁸⁵. Ancak 1635 yılında sözüne sadık kalmadığı anlaşılınca Hacı Bey ile olan anlaşma feshedildi. Aynı yıl mukataa, Mültezim Sanos'a verildi⁸⁶. Mukataanın 1635'te 25 000 / 2 000 000⁸⁷, 1636'da 30 000 / 2 400 000 ve 1637'de 35 000 / 2 800 000 kuruş/akçe yıllık geliri vardı⁸⁸.

1645 yılında Emin Mehmed, ahalinin tepkisi çekti. Mehmed'in keyfi yönetiminden bıkan halk, artık dayanamayarak padişaha müracaat etti. Bunun üzerine İstanbul'da silahdar zümresinden Hasan, emin olarak tayin edildi⁸⁹. 1649 yılında Rumların madenler üzerindeki nüfuzunu kırmak için mahalli bir bey tarafından Ermeni Sanos'un mültezim olarak atandığı iddia edilmektedir⁹⁰. Ballian, konu ile ilgili olarak gayet iddialı bilgiler vermesine karşın, bu bilgilerin kaynağını belirtmemektedir. Yazar, ifade ettiği üzere Rumların nüfuzu kırılacak ise Sanos'un 1649'dan önceki mültezimliğini nasıl izah edecektir. Bu arada dikkati çeken bir diğer nokta ise mültezim olabilmek için mahalli beyden ziyade merkezî idarenin tavrı yani maliyenin belirleyici olduğudur. Bu da göstermektedir ki yazar, verdiği bilgiler konusunda yeterli bir bilgi birikimine sahip değildir. Öyle ki Sanos'un mültezim olabilmesi için Gümüşhane kazasının hemen hemen hepsi kader birliği yapmıştı. Kasabanın ayarı ve eşrafı, darphâne ile madende çalışan üstadlar ve işçiler hep birlikte yeni mültezimleri Zülfikar'dan memnun olmadıklarını, Sanos'un mültezim olmasını teklifler etmişlerdi. Böylelikle Sanos, mültezim olabildiği⁹¹.

Mukataa gelirleri genelde hazineye gönderilirdi. Bununla ilgili olarak; *vâki olan mahsûlât zabt ve rabt ve zamanıyla lazım gelen irsâliyesi teslîm-i hâzine*⁹² denilmektedir. Ancak doğu bölgelerindeki mukataa gelirleri, doğrudan hazineye dâhil etmek yerine *adem-i merkezîyetçi* bir tutum izlenerek mevcut masraflara tahsis edilerek muhtemel bir para sıkıntısının önüne geçilmeye

⁸⁵ BOA. MAD. 3458, s.17.

⁸⁶ BOA. MAD. 3458, s.17.

⁸⁷ 1 kuruş 80 akçe, BOA. MAD. 4383, s.26.

⁸⁸ BOA. MAD. 4383, s.114.

⁸⁹ BOA. MAD. 2765, s.167.

⁹⁰ Anna Ballian, "Argyroupolis-Gümüşhane Mining Capital of Pontos", Editor: Marianna Koromila, *The Greeks and The Black Sea from The Bronze Age to the Early Twentieth Century*, Athens, 2002, p.340.

⁹¹ BOA. MAD. 7589, s.21.

⁹² BOA. MAD. 3458, s.17.

çalışılırdı⁹³. Keza 1623 yılında Erzurum kalesindeki askerlerin maaşları için Canca mukataasının geliri tayin edildi⁹⁴. 1635'te Revan kalesindeki askerlerin maaşlarının bir kısmı Canca mukataasından ödendi⁹⁵. 1662'de Azak nehri yakınlarında inşa edilen kaledeki askerlerin maaşlarına ile zahire masraflarına Canca mukataası tahsis edildi⁹⁶.

Canca mukataası ile ilgili zaman zaman arşiv kayıtlarında *tevabi mukata'ası* ibaresi kullanılmaktadır. Ancak Canca'ya bağlı ögelerin neler oldukları konusunda açık ifadelere tesadüf olunmamakla birlikte işlevini sürdürdüğü müddetçe darphâne, mukataaya ait kalemlerdendi⁹⁷. Canca darphânesi, bilhassa doğu bölgelerindeki piyasanın para ihtiyacını karşılayan önemli bir müesseseydi. Darphanede ki para basımı, XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etti⁹⁸. 1617'de darphâne, iltizam olarak bir Gayri Müslim'in tasarrufunda iken aynı yıl dergâh-ı âli sipahilerinden İbrahim Bey adındaki emine havale edildi⁹⁹. 1634-1635 ve 1647 yıllarına ait kayıtlarda darphâne, Canca mukataası ile birlikteydi¹⁰⁰. Yüzyılın ortalarında darphâne işlemez bir haldeydi¹⁰¹.

Darphâne, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren fonksiyonunu kaybetti. Darphânenin atıl duruma düşmesinde bir takım nedenlerin olduğu kuşkusuzdur. Özellikle Amerikan gümüşlerinin Osmanlı piyasasına girmesiyle birlikte darphâneler için lüzumlu madenlerin tedarik edilememesi ve ayarı düşük paraların basılması üzerine belli başlı merkezlerin dışındaki darphâneler kapatıldı¹⁰². Dolayısıyla Canca darphânesinin de bu süreç içerisinde kapatıldığı söylenebilir.

2. Vergi Gelirleri

Osmanlı Devleti'nde kırsal kesimde yaşayan reâyanın ekonomisi tarıma dayalıydı. Devletin arazisini tasarruf ederek ziraî üretimi gerçekleştiren

⁹³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s.104.

⁹⁴ *BOA. MAD. 7589*, s.20.

⁹⁵ *BOA. MAD. 3458*, s.17.

⁹⁶ *BOA. MAD. 6269* s.171.

⁹⁷ Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane(Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", s.175.

⁹⁸ *BOA. MAD. 3260*, s.82.

⁹⁹ *BOA. MAD. 7343*, s.11,18-19.

¹⁰⁰ *BOA. MAD. 4383*, s.186; *BOA. MAD. 4402*, s.100; "An mâl-ı mukata'a-ı Gümrük-i Harir-i Erzurum ma'a tevâbiha darü'd-dâr ve Ma'den-i Canca ve mukata'a-ı ma'den-i Ardanuç", *BOA. MAD. 3779*, s.2.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, s.213.

¹⁰² Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA. VIII*, s.502.

reâya, işlediği arazi karşılığında ve/veya statülerine göre; “çift”, “bennâk”, “caba”, “mücerred”, “ışpence”, “bive”, “dönüm” ve “duhan” gibi vergiler öderdi¹⁰³. Şehirli reâya, devlet arazisini zirai üretim yerine ikamet etmek, ticarî ve sanayi etkinlikler için kullanırlardı. Böylelikle reâyâ devletin ihtiyaçları için *avâriz-ı divâniyye* kapsamında avâriz, nüzul ve sürsat gibi örfî vergileri öderlerdi¹⁰⁴. Gerçi kırsal kesimdeki belirli bir emlak veya araziye sahip olan reâyadan da avâriz-ı divâniyye kapsamında vergiler alınır¹⁰⁵.

*Bâtûm beğlerbeğisine ve Erzurûm defterdârına ve Torûl kâdisına hüküm ki kazayı mezbûre ahalisi kadimden Canca ma'deninde demürçi ve kömürçi ve tomrukçı olub ma'den hizmetinde olmakla hizmetleri mukabelesinde avâriz-ı divâniyeden ve nüzuldan ve tekâlîfi örfiyenin cümlesinden muaf ve müsellemler olub...*¹⁰⁶ ibaresinden anlaşılacağı üzere Gümüşhane kazasında ahali, hizmetlerinden ötürü *avâriz-ı divâniyye* kapsamındaki vergilerden muafı.

a. Cizye: Gayr-i Müslim tebaanın askerî hizmetlerine karşılık, 14-75 yaşları arasında bir takım şartlara haiz sağlam erkek nüfustan alınan şer'î bir vergiydi¹⁰⁷. Cizyeden belirli bir gelir düzeyine sahip Gayr-i Müslimler yükümlüydü. Gelir düzeyi düşük ya da yetersiz olanlar, rahipler, çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar ve bedensel özürülülerden vergi alınmadı. Ayrıca kamu hizmetindekilerden de cizye talep edilmedi¹⁰⁸.

Osmanlı hazinesinin önemli gelir kalemlerinden sayılan cizye, bizzat İstanbul'dan gönderilen memurlar tarafından toplatılırdı¹⁰⁹. Cizye, nefer başına alındığı gibi karşılıklı anlaşma sonucunda “*ber vech-i maktu*” şeklinde sabit ve değişmez bir meblağ tespit edilerek de tahsil edilirdi¹¹⁰. Şer'î kaidelere göre miktarı belirlenen cizye için hâne veya kişiler; “*alâ*”, “*evsât*” ve “*ednâ*” şeklinde ekonomik güce göre gruplandırılırdı¹¹¹. Genelde ekonomik güce

¹⁰³ İnalçık, *An Economic and Social History*, pp.149-150.

¹⁰⁴ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II*, s.84-86; Zeki Arkan, “Kent Tarihleri ve Kaynaklar”, *Kent Tarihçiliği Kent Atölyesi*, 5-6 Mart 1994, İstanbul, 1994, s.85.

¹⁰⁵ İnalçık, *An Economic and Social History*, pp.68-69.

¹⁰⁶ *BOA. MM. 81*, s. 62.

¹⁰⁷ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, s.621; Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, p.101.

¹⁰⁸ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, s.295.

¹⁰⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1995, s.136.

¹¹⁰ Daniel S. Goffman, “The Maktu System and The Jewish Community of Sixteenth-Century Safed, A Study of Two Documents From The Ottoman Archives”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı. III, İstanbul, 1982, p.82.

¹¹¹ İnalçık, “Djizya”, p.564.

göre tahsil edilen cizye, bazı durumlarda herhangi bir gruba ayrılmaksızın herkesten eşit olarak toplanırdı¹¹². Yılda bir defa ödenen vergi, halka kolaylık olsun diye iki taksit halinde alınırdı¹¹³.

XVI. yüzyılda Gümüşhane kazasında cizye toplanılmaktaydı. Hatta Kanunî Sultan Süleyman zamanında hane başına 25-30 akçe toplanılan vergi, zaman içerisinde arttırıldı. Bu durum yani vergi artışı zaman zaman ciddi sorunlara neden oldu¹¹⁴. XVII. yüzyılda kaza içerisinde ne kadar cizye tahsil edildiğine dair bilgilere tesadüf olunmamakla birlikte 1643 yılında cizye ödemekle mükellef 916 nefer olduğu belirlendi¹¹⁵. Hatta 1647 yılında ise cizye veren nefer sayısı 917 idi¹¹⁶.

3. Ehl-i Sanayi (Esnaf Teşekkülleri):

XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane kazasında halk, ekseriyetle maden işleri ile meşguldü. Madencilikle uğraştıkları için vergiden muaf tutuldular. Bunun yanı sıra kaza ile yapılan incelemelerde meslek mensubu bir takım kimselere tesadüf edildi. 1643 yılında şehir merkezinde 35, Herek ve Sögüd-ili köylerinde birer meslek mensubu belirlendi. Meslek mensuplarının çoğunluğunu Gayr-i Müslimler teşkil etmekteydi¹¹⁷.

Tablo 11. 1643 Yılında Gümüşhane Kazası'ndaki Esnaf

Meslekler	MÜSLÜMAN	GAYR-İ MÜSLİM	TOPLAM
Berber	-	3	3
Bozacı	-	2	2
Demirci	2	6	8
Eskici	-	1	1
Eşici	-	1	1
Hallaç	-	2	2
Hancı	-	1	1
Hayyat/Derzi	1	1	2
Kazâncı/Bakırcı	-	2	2
Kuyumcu	-	1	1

¹¹² Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Halkın Hukuki ve İktisadi Durumu (1300-1600)*, (Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1972, s.288.

¹¹³ Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1996, s.272.

¹¹⁴ BOA. MM. 73, s.362.

¹¹⁵ BOA. MAD 2929, s.1.

¹¹⁶ BOA. MAD 4402, s.100.

¹¹⁷ BOA. MAD 644, s.1-68.

Kürekçi	-	1	1
Mumcu	-	3	3
Nalband	-	1	1
Pabuçcu	-	1	1
Sarrâç	1	-	1
Semerci	-	4	4
Sucu	-	1	1
Tabbağ	-	2	2
TOPLAM	4	33	37

Gümüşhane kazasında esnaf sayısı fazla olmamakla birlikte şehir merkezinde yoğunlaştıkları görülmektedir. On sekiz iş kolunun olduğu kazada belirlenen esnaf, dokuz kategoride tasnif edilmiştir. Dokuz kategoride tasnif edilen esnaf, özellikle küçük ölçekli ve deri sanayindeydi.

- I. **Deri Sanayi:** Papuçcu, Sarrâç, Semerci ve Tabbağ.
- II. **Dokuma Sanayi:** Hayat/Derzi ve Hallaç.
- III. **Gıda Sektörü:** Bozacı ve Sucu.
- IV. **İnşaat Sektörü:** Kürekçi.
- V. **Küçük Ölçekli Sanayi:** Demirci, Kazâncı/Bakırcı, Kuyumcu, Mumcu ve Nalband.
- VI. **Sağlık ve Temizlik Sektörü:** Berber.
- VII. **Ticaret Sektörü:** Eskiçi.
- VIII. **Ziraat ve Hayvancılık Sektörü:** Eşiçi.
- IX. **Diğer:** Hancı.

4. Ziraî Üretim

Sinai öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlılarda da ekonominin temeli, hukukî ve malî hususiyetleri kanunnâmelerle tayin edilen ziraî üretimdi. Ziraî hayat, sadece kır iskân sahalarında değil, kasaba ve hatta şehirlerde yaşayanları yakından ilgilendirirdi. Topluma egemen olan ziraat, XV. ve XVI. yüzyıllarda Gümüşhane ekonomisinin temelini teşkil ettiği tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır¹¹⁸. XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane'deki

¹¹⁸ BOA. MAD. 828, s.178-189; BOA. TD. 52, s.768-796; BOA. TD. 387, s.764-765; BOA. TD. 288, s.506-541; Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kâdime Arşivi Tapu Defteri(TKKA. TD.) 29, s.176b-178b; TKKA. TD. 43, s.207a; BOA. TD. 613, s.138-158.

zirai durum hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Döneme ait arşiv kayıtları ve seyyahların anıları, tatmin edici boyutta bilgiler içermektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren madenlerin çalışma kapasitelerinin artması ile birlikte kaza halkı genellikle madencilikle meşguldü. Gümüşhane şehrinde seksen iki bahçenin olmasına karşın ne tarzda zirai üretimin yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktu. Bununla birlikte aslında şehir merkezinde meskûn olup civardaki Hakaksa, Harşere, Akçakala, Hasköy, Semara ve Colaşana köylerinde ziraatla uğraşanlar vardı.

Sonuç

Osmanlı idaresine geçişinde küçük bir yerleşim olarak karşımıza çıkan Gümüşhane/ Torul, XVII. yüzyılda iktisadî açıdan önemli bir konuma geldi. Hatta yüzyılın ortalarına doğru Gümüşhane'ye gelen seyyah Evliya Çelebi, ülkenin *en mücessem ve muazzam mukataalarından* birisi olduğuna dikkat çekmektedir. Elbette Gümüşhane'nin mamur ve müstahkem bir konuma gelmesinde Osmanlı idaresinin etkisi tartışılmazdı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan yatırımlar, zaman içerisinde meyvelerini vererek hazine için önemli bir kaynak oluşturdu. Madenlerin verimli bir şekilde işletilmesi için imar faaliyetlerinin yanı sıra iskân siyaseti de etkili bir şekilde tatbik edildi. Bu faaliyetler neticesinde etkin hale gelen madencilik sektörünün XVII. yüzyıldaki durumunu dolayısıyla Gümüşhane'nin sosyo-ekonomik durumunu ortaya çıkartabilmek gayesiyle avâriz defterleri esas alınarak idari, sosyal ve ekonomik pozisyonu ayrı ayrı değerlendirildi.

Osmanlı tarihi için bir dönüm noktası teşkil eden XVII. asırda, timar sisteminin eski önemini kaybetmesiyle birlikte avâriz vergisi, merkezî maliye açısından giderek ön plana çıktı. Böylelikle avâriz vergisinin tahsili açısından önem arz eden avâriz tahrirleri yapılmaya başlandı. Mufassal olarak hazırlanan avâriz defterlerinde yerleşim birimlerindeki avâriz vergisini ödeyebilecek haneler yer almaktaydı. 1643 yılında Gümüşhane kazasında da avâriz sayımı yapıldı. Kaza ahalişi herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan mufassal avâriz defterine kaydedildi. Avâriz yükümlülüğünden muaf askerî sınıf mensuplarının yanı sıra madenlerde çalışanlar ile maden yollarında derbendci ve köprücü gibi hizmetleri yerine getirenler, deftere yazıldı. Böylelikle daha önceden raiyyet statüsündekilerin tasarrufunda bulunan ve avâriz yükümlülüğü açısından temel alınan toprakları tasarruf edenler tespit edildi. Ancak muaf zümrelerden vergi alınmadığı dahası avârizhâne hesabına dâhil edilmediği ise özet avâriz defterinden anlaşılmaktadır.

İdarî açıdan Trabzon, malî açıdan Erzurum'a bağlı olan Gümüşhane, XVII. yüzyılda demografik açıdan kısmen büyümesine devam etti. Önceki yüzyıla oranla daha kısır bir görüntü çizmesinde Osmanlıların iskân siyasetinin etkili olduğu söylenebilir. Civardaki yeni maden yataklarının işletilmesi için yetenekli madencilerin göç ettirilmeleri Gümüşhane'nin nüfusunu etkiledi. Madenci halk, öncelikli olarak bireysel yetenekleri ve buldukları yere yakın maden merkezlerine göre istihdam edildiler. Madenci olma konusunda beceri ve yeteneğin dışında herhangi bir ayırım olmadı. Halk, hizmetlerinden ötürü avârız-ı divaniyye kapsamına giren bir takım vergilerden muaftı. Dolayısıyla Osmanlı toplum yaşantısında görülen sınıflandırma içerisinde askerî sınıf mensupları olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaza içerisinde askerî sınıf üyelerinden ehl-i örf ve ehl-i şer' kaza nüfusunun, %9'luk bir orana sahiplerdi.

XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane kazasının nüfusu, XVI. yüzyılın sonlarına oranla düşüktü. 1583 yılında tahminen 22 000 civarında nüfus mevcut iken 1643'te nüfus yarı yarıya düşerek 10 000'lere geriledi. Kaza genelinde bu denli düşüşün yaşanmasında Şark seferleri, Celali isyanları ve Abaza Mehmed Paşa isyanlarının olumsuz yönde rol oynadığı düşünülmektedir. Devrinin en seçkin maden rezervlerine sahip olan Gümüşhane'nin temel ekonomisi madencilğe dayalıydı. Kaza nüfusunun büyük çoğunluğu madencilik sektöründeydi. Ziraî üretim, hayvancılık ve ticaret, madencilik kadar etkili alanlar değildi. Madenciler, işledikleri madenlerden devletin hakkını ödedikten sonra kendi paylarını değerlendirerek geçimlerini sağladılar. Madenlerin atıl duruma düşmemeleri ve madencilerin mağdur olmalarına özen gösterildi. XVII. yüzyılda daha etkin olan iltizam uygulaması, Gümüşhane'deki maden mukataası için de çoğunlukla tatbik edildi.

Bilgehan Pamuk

Resim 1. Eski Şehir-Canca

Resim 2. Kurom Maden Merkezi

